

Az alábbi elemzés a hátrányos helyzetű fiatalok szakmatanulásával foglalkozó kutatás részeként készült. Ebből adódóan a társadalmi hátrányokat és azok hatását elsősorban a szakmatanulás összefüggéseiben értelmezzük.

A vizsgált gyerekcsoportot a szakmát tanulók egy nagyobb sokaságából választottuk ki. A hátrányos helyzetűek közé azokat soroltuk, akik családjuk iskolázottsági és szakképzettségi szintje, foglalkozási státusza, jövedelmi szintje és a családi viszonyok rendezettsége szempontjából mérhetően kedvezőtlenebb helyzetben vannak a csoport többi tagjánál.

Az elemzés során felhasználtuk az Oktatáskutató Intézetben e témakörben 1994 és 1996 között készült két empirikus vizsgálat adatait is.

A tanulók jellemzői

A vizsgált 754 tanuló többsége (67,8 %-a) a hagyományos hároméves szakmunkásképzésben, 32,2 %-uk pedig az 1-2 éves, ún. speciális szakiskolai képzésben tanult. A két csoport között valamennyi vizsgált tényezőt tekintetbe véve érzékelhető különbség mutatkozik, s szinte minden esetben a speciális szakiskolai tanulók helyzete a kedvezőtlenebb. A szakiskolai képzés nem ad teljes értékű szakmai végzettséget, és az odajárók zöme gyenge iskolai teljesítménye miatt nem tudott bekerülni a hagyományos szakképzésbe. Ebből adódóan a szakiskolai képzésben való részvétel már önmagában is a hátrányos helyzet egyik összetevője.

A táblázat alapján jól érzékelhető az iskolatípus és a nemek arányának összefüggése. A szakmunkásképző intézményekben hagyományosan a fiúk csoportja a domináns, a speciális szakiskola pedig jellegét tekintve inkább "lányiskola". A hátrányos helyzetű tanulók adatai a korábbi két vizsgálatban mértnél is markánsabb különbséget jeleznek a két iskolatípus nemek szerinti összetételében.

A tanulók nemek szerinti megoszlása iskolatípus szerint (összehasonlító adatok)

Tanuló neme	Hátrányos szakmunkás N=511	Normál szakmunkás N=1767	Hátrányos szakiskolás N=243	Szak-iskolás N=530	Cigány tanuló N=103
Fiú	77,6	69,7	39,5	23,6	72,8
Lány	20,4	30,1	59,3	74,9	26,2
Nincs adat	2	0,2	1,2	1,5	1

A hátrányos helyzetű tanulók átlagéletkora magasabb, mint az azonos évfolyamra járó társaiké, amit megelőző iskolai pályafutásuk magyaráz. A tanulók negyede (24,6%-a) ismételt osztályt az általános iskolában, s ez jóval magasabb arány, mint az általános iskolai évisméltések országos átlaga, amely 10 % alatt van.

A magasabb életkor másik magyarázata, hogy az érintettek egy része korábban más középszintű intézménybe is járt. A tanulók 9,2 %-a kezdte meg tanulmányait másik iskolában (de közülük csupán minden ötödik fejezte be sikeresen a másutt megkezdett képzést).

Általános iskolában osztályt ismétlők aránya (%)

	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás
Fiú	26,4	35,4
Lány	17,3	16,7

Más iskolába is járt

	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás
Fiú	8,6	14,6
Lány	9,6	19,4

Az 1996-os adatfelvételben egy, a korábbi vizsgálatokban nem szereplő kérdést is feltettünk: "Milyen nemzetiségű a családod? – Magyar, német, szlovák, cigány, egyéb." A kérdezettek 13,7%-a, összesen 103 fő választotta a cigány önbesorolást. A kérdezés módja (a kettős identitás választhatóságának kizárása, a roma helyett a cigány szó használata) és az identitás vállalásának jelenlegi társadalmi körülményei miatt feltételezhető, hogy a ténylegesnél kevesebben vallották magukat cigánynak. A cigány tanulók csoportjának mérete lehetővé, sajátos helyzetük pedig indokoltá teszi, hogy az elemzés során önálló csoportként kezeljük őket.

Az általános iskolai bukás aránya a cigány tanulók – elsősorban a fiúk – között a legmagasabb arányú (40 %). A cigány fiúk a szakmunkásképzésen belül a legnagyobb arányban a kohászati-, a bányászati- és a gépipari szakmákban találhatók, a szakiskolai képzésben pedig a fémipari és építőipari szakmákban. A lányokra legjellemzőbb a szakiskolában tanult textilipari szakma. Mindez azt jelzi, hogy a cigány tanulók, ha be is jutnak a szakképző intézményekbe, az általuk tanult szakmák szerkezete eltolódik a munkaerőpiacon nehezebben értékesíthető nehézipari, ill. a legalacsonyabb presztízsű szakmák irányába. Ez az iskola sikeres elvégzése esetén is gyenge munkaerőpiaci pozíciót eredményez, így jóval nagyobb valószínűséggel válnak később pályakezdő munkanélkülivé.

A lakóhely és az iskola települése

A kérdezettek 2,8 %-a lakik a fővárosban, 12,9 %-a megyeszékhelyen, 14,3 %-a városban, 27,6 %-a kisvárosban, s legnagyobb részük, 37,3 %-uk, községben él.

A hátrányos helyzetű tanulók által látogatott szakmunkásképzők többnyire városban működnek, a szakiskoláknak azonban közel egyharmadát találjuk a települési hierarchia legalján. A községben működő szakképző intézmények jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a nagyobb munkaerőpiaccal rendelkező, és több szakmai gyakorlati lehetőséget kínáló városi iskolák. A községekben működő intézmények zömmel általános iskolából kinőtt szakiskolák, ennek minden – a felszereltséget, a szakmai és pedagógiai felkészültséget érintő – következményével.

Az iskola települése a képzés típusa szerint

Település	Szakmunkásképző	Speciális szakiskola
Budapest	7,2	7,4
Megyei jogú város	31,5	21,4
Város	24,5	6,6
Kisváros	29,2	31,7
Község	7,6	32,9

Az iskola és a lakóhely térbeli viszonyának részletesebb elemzése alapján kirajzolódó egyik jellegzetes különbség, hogy a legalacsonyabb települési szinten lakó szakmunkások kétszer olyan arányban járnak fővárosi, illetve megyeszékhelyen működő – azaz lakóhelyükhöz képest magasabb települési státuszú – iskolába, mint a szakiskolások. A községben lakó szakmunkástanulóknak mindössze egytizede, a községben lakó szakiskolásoknak majdnem a fele tanul községben működő iskolában.

Mindez azt jelenti, hogy a szakiskolások közel fele esetében az alacsony településszintből fakadó hátrányok mind a lakóhelyet, mind az iskolát tekintve jelen vannak, mint egymást erősítő tényezők.

A szakképző intézmények településszerkezetéből adódóan a továbbtanulásra általában a településszintek közötti felfelé irányuló mozgás jellemző – azaz az alacsonyabb státuszú településeken lakó gyerekek járnak be a magasabb szintű települések iskoláiba. A hátrányos helyzetű gyerekek esetében azonban jelentős arányban találunk ezzel ellentétes irányú mozgást, azaz a lakóhelynél alacsonyabb szintű településre történő iskolába járást. Ez pedig azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetű tanulók egy része esetében nem csupán a más településre való utazgatás terheivel kell számolni, hanem azzal is, hogy az iskolába történő ingázás nem jár együtt magasabb szintű település megismerésével és az ebből adódó előnyökkel.

A családok jellemzői

A vizsgált hátrányos helyzetű tanulók körében jelentős arányban találunk az átlagosnál nagyobb méretű családokat.

A szakmunkásképzőbe járók körében 100 családra átlagosan 433 fő jut, a szakiskolába járók körében 452. A legnépesebbek a cigány családok (a szakmunkásképzőbe járók körében 485, a szakiskolába járók között 592 fő jut száz családra).

Családméret szerinti csoportosítás

Család létszáma	%
2-3 fős	24,5
4 fős	31
5 fős	21,5
6-14 fős	15,9

Az adatok a korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan azt jelzik, hogy a szülők képzettségi és foglalkozási státusza összefüggést mutat a családok méretével. Minél alacsonyabb szinten iskolázottak a szülők, illetve minél alacsonyabb a szülők szakképzettségi szintje, annál nagyobb létszámú a családjuk.

A családok átlagosnál nagyobb mérete elsősorban a magas gyerekszámából adódik. Ugyanakkor a kérdezetteknek több mint 41 %-a esetében fordul elő az eredeti család felbomlása – válás, vagy a szülők halála miatt.

Szüléid együtt élnek-e (összehasonlító adatsor – %-ban)

Szülők	Hátrányos szakmunkás N = 511	Normál szakmunkás N = 1767	Hátrányos szakiskolás N = 243	Szakiskolás N= 530	Cigány tanuló N=103
Együtt élnek	60,3	73,8	54,5	64,7	59,8
Elváltak	22,7	18,7	23,6	21	21,6
Apa meghalt	13,4	5,4	15	9,5	14,7
Anya meghalt	3,2	2,2	6,1	4,8	3,9
Egyéb	0,4	-	0,8	-	-

A hátrányos helyzetű tanulók közül majdnem minden ötödik elveszítette az egyik szülőt. Az adatok azt mutatják, hogy a legkedvezőtlenebb helyzetben a hátrányos helyzetű szakiskolások – közülük is elsősorban a községben élők – vannak.

A felbomlott családok esetében általában az anyák maradnak egyedül gyerekeikkel. A hátrányos helyzetű tanulók 35 %-ának esetében a szülők vagy elváltak, vagy az apa meghalt, és legalább két gyerek él a családban.

A család formális épségén túl azt is vizsgáltuk, hogy az együtt élők között milyen mértékben fordulnak elő deviáns magatartásmódok, illetve az ezzel összefüggő állapotok (betegség, alkoholizmus, börtön, állami gondozás).

A hátrányos helyzetű tanulók 42,8 %-ának esetében a felsoroltak valamelyike okozott, vagy okoz jelenleg is problémát. Ezek a jelenségek hasonló arányban fordulnak elő a felbomlott, és a formálisan ép családokban.

Családi válsághelyzet típusa (összehasonlító adatsor – %-ban)

Válsághelyzet	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás	Szakiskolás	Cigány tanuló
Tartós betegség	66,4	53,1	54,5	52,4
Állami gondozás	6,4	22,5	19,8	26,2
Alkoholizmus	21,8	17,7	21,9	9,5
Börtön	4,5	5,3	3,7	11,9
Egyéb	0,9	3,5	-	

Az adatokból érzékelhető a családi válsághelyzetek szubkulturális különbözősége is. A szakmunkásképzőbe járó, magukat többségükben magyar nemzetiségűnek valló, kedvezőbb szociális helyzetű, kisebb méretű családokban élő tanulók családjaira relatíve nagyobb arányban jellemző a betegség és az alkoholizmus. A magukat cigánynak valló tanulók nagyobb létszámú, iskolázatlanabb családjában pedig viszonylag gyakrabban fordul elő állami gondozás és börtönbüntetés.

A szülők társadalmi státusa

A korábbi vizsgálatok adatai egyöntetűen azt jelezték, hogy a társadalmi, illetőleg a családi háttér egyik legjellemzőbb mutatója – amelynek mentén számos egyéb különbség is elrendeződik – a szülők iskolázottságának szintje.

A szülők iskolai végzettsége (%)

Szülők iskolai végzettsége	Szakmunkás-tanuló		Szakiskolás		Cigány tanuló	
	Apák	Anyák	Apák	Anyák	Apák	Anyák
8 általánosnál kevesebb	2,9	3,5	6,2	11,1	14,6	28,2
8 általános	21,5	40,9	24,7	32,1	43,7	40,8
Szakmunkásképző	47,4	26,1	32,5	26,3	16,5	8,7
Szakközépiskola, technikum	9,4	10,2	5,8	4,5	1	1,9
Gimnázium	2,3	7,5	0,8	3,7	-	-
Főiskola	1,8	1,6	1,2	1,2	-	-
Egyetem	0,4	0,4	1,6	0,8	-	-
Nem tudja	8	7,1	20,2	14	15,5	10,7
Nincs adat	6,3	3,1	7	6,2	6,8	7,8

A hátrányos helyzetű tanulók szüleinek körében a legalacsonyabb szinten iskolázottak aránya jóval magasabb, a felsőfokú végzettségük aránya jóval alacsonyabb, mint a keresőkorúakra országosan jellemző átlag.

A cigány tanulók esetében ez a különbség jóval nagyobb (s ezen belül az anyák körében kétszerese az apákénak). Az utóbbi két évtizedben jelentős mértékben nőtt ugyan e csoport iskolázottsága, ez azonban nem változtatott azon, hogy továbbra is messze a legkedvezőtlenebb pozícióban maradtak, s egyes szakemberek szerint lemaradásuk mértéke még tovább nőtt.

A korábbi vizsgálatok adataival való összevetés alapján egyértelmű sorrend bontakozik ki a vizsgált tanulók csoportjai között. A képzettség szempontjából legkedvezőbb családi háttérrel az 1994-ben vizsgált szakmunkástanulók rendelkeznek, őket követi a hátrányos helyzetű tanulók szakmunkásképzőbe járó rétege. A "lejtő" alján a hátrányos helyzetű szakiskolásokat találjuk. Valamennyi csoporttól messze lemarad, és szinte kivétel nélkül minden kategóriában a legkedvezőtlenebb helyzetű a cigány tanulók csoportja.

A szülők iskolázottsága (összehasonlító adatok – %-ban)

Iskolázottság szintje	Hátrányos szakmunkástanuló	Hátrányos szakiskolás	Cigány tanuló	Normál szakmunkástanuló	Szakiskolás
Mindkettő legfeljebb 8 osztályt végzett	19	25,5	51,5	9	21,1
Egyik szakmunkás	24,9	18,9	17,5	21,2	25,8
Mindkettő szakmunkás	18,2	16	2,9	19,3	11,5
Egyik magasabb	18,4	12,3	2,9	27,9	15,3
Mindkettő magasabb	7,4	3,7	-	17,1	8,9
Nincs információ	12,2	23,4	25,2	5,5	17,3

A szülők szakképzettségére vonatkozó adatok erősen hiányosak. Ez az adathiány maga is fontos információ, mivel azt jelzi, hogy ha a gyerekek nem tudják, hogy szüleik milyen szakmai végzettséggel rendelkeznek, akkor azok aligha jelenthetnek számukra mintát a szakmaválasztásban vagy a szakmatanulásban. Az adatok szerint az apák 60,3 %-ának, az anyák 42,6 %-ának van szakmai képzettsége. Az apák jelentős arányban a nehézipari és építőipari szakmákban, az anyák pedig a könnyűipari és a szolgáltatói szféra szakmaiban szerezték végzettségüket.

A szülők iskolázottsága és szakképzettsége behatárolja a lehetséges foglalkozások körét. A munkaviszonyban álló szülők a foglalkozási hierarchia csúcsain szinte egyáltalán nincsenek jelen. Kiseb a szakmunkások aránya is, s egyedül a segéd- és betanított munkások aránya közelít az országos átlaghoz, illetve a viszonyításként használt társadalmi jelzőszámok értékeihez.

Szülők foglalkozása (összehasonlító adatsor – %-ban)

Foglalkozási státusz	Hátrányos szakmunkás	Normál szakmunkás	Hátrányos szakiskolás	Szakiskolás	Cigány tanuló
Egyik nem fizikai	7,4	19,6	5,8	10	-
Egyik vállalkozó	5,1	7,4	7,4	5	2,9
Egyik szakmunkás	23,9	41,6	16,5	19	8,7
Mindkettő segéd- vagy betanított munkás	5,5	6	5,8	49	1,9
Mindkettő inaktív	18,8	6,7	21,8	10	32
Nincs adat	39,3	18,7	42,8	7	54,3

Rendkívül magas – mind abszolút értékben, mind a korábban vizsgált csoportokhoz képest – az inaktív szülők aránya, s ezt tovább növeli a munkanélküliek nagy száma. E két inaktív kategória együttes aránya a hátrányos helyzetű tanulók körében 30-40 % körül mozog.

A szülők együttes pozíciójára vonatkozó csoportosítás szerint majdnem minden ötödik kérdezett esetében inaktív szülői párról van szó. Ennek anyagi következményeit elsősorban a keresetek szintje, illetve az anyagi körülmények mutatói tükrözik. A szülők jelentős része regisztrált munkanélküli – az apák nagyobb mértékben, mint az anyák –, s közülük sokan egy évnél hosszabb ideje vannak munka nélkül. Feltételezhető, hogy a gyerekek egy része a háztartásban maradt anyákat, és a korábban alkalmi munkából élő szülőket is a munkanélküliek közé sorolta, ez azonban nem változtat azon, hogy a szakmát tanuló fiatalok nagy csoportja számára saját szülei – jelenlegi helyzetükben – nem közvetítenek semmiféle munkahelyi tapasztalatot. Az inaktív szülők és a szülei foglalkozását nem ismerők együttes aránya eléri a 60 %-ot. A cigánytanulók körében ez az arány különösen magas, 80 % felett van.

Ha a közelmúltbeli és a jelenlegi érintettséget egyaránt figyelembe vesszük, akkor a szakmunkásképzőben tanulók apját 39,9 %-ban, anyját az esetek 34 %-ában érintette a munkanélküliség. A legmagasabb arányú érintettség a cigány tanulók körében tapasztalható: az apák 42,7 %-a, az anyák 39,8 %-a volt érintett.

Volt-e már munkanélküli (%)

Volt-e munkanélküli	Szakmunkás-tanuló		Szakiskolás		Cigány tanuló	
	Apa	Anya	Apa	Anya	Apa	Anya
Nincs adat	12,3	7,6	8,6	9,9	14,5	10,6
Nem	40,7	47,2	40,3	46,9	30,1	33
Igen, volt	22,5	19,6	22,6	17,7	17,5	12,6
Igen, most is az	17,4	14,5	17,3	18,9	25,2	27,2
Nem tudja	7	11,2	11,1	6,6	12,6	16,5

A hátrányos helyzetű tanulók tehát többségükben a munka világából valamilyen ok miatt kiszorult szülők, illetve az alacsony iskolázottságú, és alacsony foglalkoztatási státusszal jellemezhető csoportok gyerekei.

A legalacsonyabb képzettségű szülők előtt gyakorlatilag csak a legrosszabbul fizetett, legalacsonyabb presztízsű munkavégzési lehetőségek állnak nyitva. Ez együtt jár az alacsony jövedelemmel. Feltehetően a sokszor egészségkárosító munka az oka, hogy ebben a körben a betegség is gyakrabban fordul elő, ami azután – amint az interjúk során feltárt esetek jelzik – magával vonja a család helyzetének további romlását.

Még a szakképzett szülők jelentős része is képzettségi státusánál alacsonyabb szintű foglalkozást folytat, ami feltehetően összefügg a megszerzett szakképzettség gyenge munkapiaci pozíciójával, valamint azzal, hogy a vizsgált tanulók nagy arányban laknak válságsújtotta térségek kistélepléseiben, ahol eleve nehezebb munkát találni. A szakmunkás végzettséggel rendelkező apák 23 %-a, a szakképzett anyák 19 %-a segéd-, illetve betanított munkásként dolgozik, tehát képzettségét nem hasznosítja. Ráadásul a szakképzett apák harmadának, az anyák közel felének valamilyen oknál fogva egyáltalán nincs munkaviszonya.

Nemcsak a szülők esetében fordul elő igen gyakran, hogy nem a tanult szakmájukban dolgoznak: a testvérek közül a legtöbben, még ha van szakképzettségük, akkor is – a jobb kereseti lehetőség miatt, vagy mert szakmájukban nem találnak munkát – valamilyen más tevékenységet folytatnak.

A kérdezettek testvéreinek pályája azt is jelzi, hogy az azonos feltételek között felnőők esélyei milyen korlátok között mozognak. Az interjúkból több olyan esetet ismerhettünk meg, amelyekben az idősebb testvérek már valamilyen deviáns viselkedési formáig jutottak (isznak, "balhéik" voltak, konfliktusba kerültek a szülőkkel, megszöktek stb.)

Összességében a testvérek adatai is tükrözik a szülői család kedvezőtlenebb helyzetével összefüggő hatásokat. Az átlagosnál népesebb családokban jelentős hányadban reprodukálódik a szülők alacsony iskolázottsági szintje. Ennek hatására nagy valószínűséggel megindul a kedvezőtlen munkavállalási, jövedelmi helyzet újratermelődése.

A családok anyagi helyzete

A hátrányos helyzetű tanulók körében 100 családra 157 kereső jut (az 1994-es szakmunkástanuló-vizsgálatban ez az adat 170 volt).

A családok több mint felében egyetlen kereső van. Az inaktív szülők magas aránya, illetve a gyerekeiket egyedül nevelő anyák viszonylag jelentős száma miatt alacsony a ma már tipikusnak tekinthető kétkeresős családok aránya.

Keresők a képzés típusa szerint (%)

Ki keres	Szaktanuló	Szakiskola
Apa	67,8	64,1
Anya	60,3	48,7
Testvér	26,5	24,4
Más rokon	2,8	3,2
Nem rokon	1,5	1,3
Összesen	159	141,7

A jövedelmek mértékére vonatkozó adatok igen hiányosak, a kérdezettek 65-75 %-a nem adott választ. Ez az ismerethiány is jellemzi a gyerekek és a családok viszonyát. A válaszok hiányát e körben feltehetően nem a magas jövedelem eltitkolására való törekvés motiválja, hanem a család jövedelmi viszonyainak hiányos ismerete, vagy a jövedelmek rendszertelensége, kiszámíthatatlansága. A jövedelmek jelentős része ugyanis nem munkajövedelem, hanem segély, illetve munkanélküli járadék

Ha a szülő munkanélküli, van-e jövedelme

	Apák	Anyák
Nincs	14,4	22,8
Munkanélküli járadék	64,9	54,5
Önkormányzati segély	22,5	26,7
Alkalmi munka	18	5,9
Összesen	119,8	109,9

A "településlejtő" egyben "jövedelemlejtőt" is jelent, az adatok szerint az egy főre eső jövedelem tekintetében közel kétszeres a különbség a fővárosban élők, és a községben lakók között (bár a fővárosban élők körében igen nagy a szórás mértéke).

Az egy főre jutó jövedelem a lakóhely településtípusa szerint (ezer Ft)

Lakóhely	Átlag	Szórás	Esetszám
Teljes minta	9,6046	9,8661	534
Főváros	18,5606	20,1688	11
Megyeszékhely	10,1873	6,029	56
Város	10,5608	6,8843	84
Kisváros	9,9642	15,1245	154
Község	8,2384	4,8861	207

Részben ezzel is összefügg, hogy a jövedelem-kiegészítő gazdálkodás (kertművelés, állattartás) – a magyar családok jelentős hányadához hasonlóan – magas arányt képvisel a kérdezettek körében, az érintett családok megélhetésében azonban – éppen a bemutatott jövedelmi viszonyok miatt – valószínűleg nagyobb a jelentősége.

A családi házban lakók 85 %-a termel saját fogyasztásra. A saját szükségletre termelők 80 %-a állatot is tart, ugyancsak saját fogyasztásra. Mindkét csoportban viszonylag alacsony, 4-7 % közötti az eladásra termelők aránya.

A családok anyagi helyzetét jól jellemzi a pénzzavar gyakorisága. A "kölcsonkérést", mint a pénzügyi problémák áthidalásának eszközét a családok 58-62 %-a alkalmazza. Az általában alacsonyabb jövedelmi szinten élő szakiskolások körében közel kétszer akkora azoknak az aránya, akiknek családi gazdálkodásában rendszeressé vált ez a megoldási mód, mint a szakmunkástanulók között.

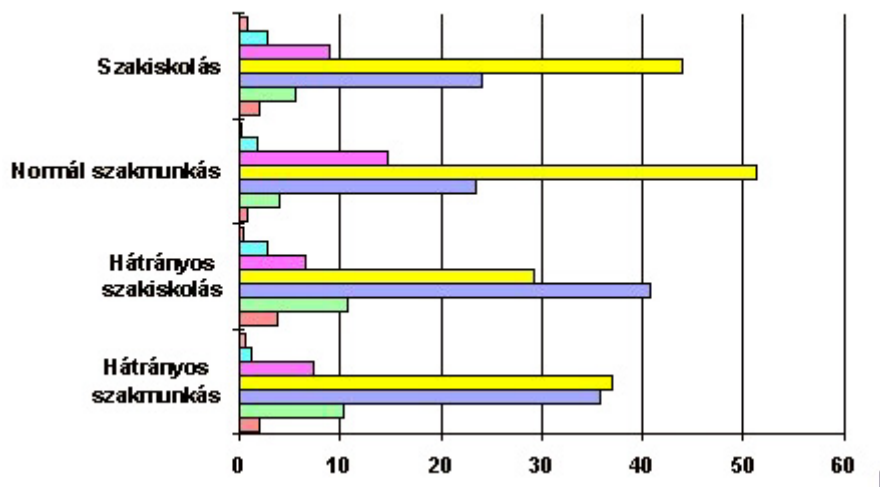
A szubkulturális különbség is tetten érhető a családi pénzzavar áthidalásának módjában. A magyar gyerekek családjában 5,9 %-ban fordul elő a rendszeres havi kölcsönkérés, a cigány gyerekek családjában 17,8 %-ban. Feltételezhető, hogy a rendszeres kölcsönkérés az el nem odázható elemi kiadások fedezésére szolgál (élelem, kötelező befizetések, lakásrezsi), míg a ritkán előforduló pénzzavar valamilyen szezonális vagy egyszeri jelentős kiadáshoz (pl. iskolakezdés, utazás, temetés), esetleg valamilyen nagyobb összegű vásárláshoz kapcsolódik.

Az objektív mutatókból kiolvasható előnyösebb vagy kedvezőtlenebb helyzet visszatükröződik a gyerekeknek a saját társadalmi pozíciójukról alkotott ítéletében is. Valamennyi vizsgálat során arra kértük a tanulókat, hogy egy hét fokozatú skálán jelöljék meg, hol helyezkedik el a saját családjuk a magyar társadalomban.

Önértékelés a 7 fokú skálán (összehasonlító adatok – %-ban)

Skála foka	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás	Normál szakmunkás	Szakiskolás
1	2	3,7	0,8	2,1
2	10,4	10,7	4	5,5
3	35,8	40,7	23,5	24
4	37	29,2	51,4	43,9
5	7,4	6,6	14,7	9
6	1,2	2,9	1,8	2,9
7	0,6	0,4	0,3	0,8
Nincs adat	5,7	5,7	3,6	11,9

Az előbbi táblázatot ábrán szemléltetve a következő képet kapjuk:



Az általánosan jellemző középrehúzási tendencia mellett a hátrányos helyzetű tanulók nagyobb arányban jelölték a skála alsóbb fokozatait, és kisebb arányban a középpont felettieket. A skálafokok pontértékké való átszámításával kialakított sorrendben első helyen állnak az 1994-es szakmunkástanulók, őket követik az 1995-ös szakiskolás-vizsgálat alanyai. A harmadik helyen a hátrányos helyzetű szakmunkástanulók állnak, s a sor végén ezúttal is a szakiskolásokat találjuk. Az önértékelés tehát fő vonalaiban követi az általunk vizsgált objektív mutatók szerint kialakult sorrendet. A skálán történő jelölés és az egyes változók kapcsolatának részletesebb elemzése azt mutatja, hogy a kérdezettek – ha nem is feltétlenül tudatos módon – családjuk társadalmi helyzetét elsősorban az anyagi életkörülmények jellemzői mentén érzékelik.

A hátrányok összekapcsolódása és halmozódása

Az eddigiekben egyes kiválasztott tényezők mentén írtuk le a hátrányos helyzetet. Az egyes hátránytényezők összekapcsolódásának módja, halmozódásuk mértéke azonban legalább ilyen mértékben jellemzi a vizsgált csoport helyzetét.

Az egyes hátránytényezők eltérőek abból a szempontból, hogy egy adott összefüggésben a hátrányos helyzet okozójának, tünetének vagy következményének minősülnek-e. Persze bizonyos fokig ezek a minőségek is relatívak, s aszerint változhatnak, hogy a hátrányok kialakulásának melyik időszakát, illetve az érintettek melyik csoportját vizsgáljuk. Értelmezésünk szerint elsősorban a szülők alacsony szintű iskolázottsága játszik szerepet abban, hogy csak a foglalkozási hierarchia alján találunk többnyire rosszul fizetett, gyakran egészségkárosító munkát. A magas gyerekszám és a rossz anyagi körülmények részben tüneteknek tekinthetők. Mindezen tényezők egyik eredője a vizsgált tanulók iskolai pályafutása, a gyenge munkaerőpiaci pozíciót biztosító szakma tanulása, ami a későbbiekben nagy valószínűséggel a hátrányos helyzet újratermelődésének egyik fő összetevőjévé válik.

A korábbiakban láttuk, hogy az alacsony szintű településen lakás jelentős arányban párosul a legalacsonyabb településszinten működő iskolába járással, s e két tényező egymást erősítő hatása behatárolja a munkapiaci esélyeket.

Az egyes hátránytényezők összekapcsolódása azonban egymást keresztező módon is előfordul. Ez a helyzet például a válás és a szülők iskolázottsága közötti összefüggés esetében. A vizsgált körben a szülők képzettségének növekedése a családok nagyobb mértékű felbomlásával járt együtt. A legnagyobb arányban a legképzettebb szülők esetében fordult elő a család válás miatti felbomlása: 51,1 % az ép, és 34 % a válás miatt felbomlott családok aránya. A legképzetlenebb szülők esetében 68 %-ban élnek együtt a szülők, s 17,7 % a válások aránya. Mindez arra utal, hogy a képzettebb szülők csoportjában nem elsősorban a szülők iskolázatlansága, hanem a társadalmi lecsúszást elindító egyéb tényezők (betegség, munkanélküliség, alkoholizmus) családon belüli megjelenése állhat a gyerekek iskolai pályafutásának sikertelensége mögött.

Az egyes hátránytényezők előfordulása jellemző különbségeket mutat az egyes alcsoportokon belül:

	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás
Mindkét szülő inaktív	18,8	21,8
Családi válsághelyzet előfordulása	43,2	42
Szülők nem élnek együtt (szülőhiány)	39,7	44,4

	Nem cigány tanuló	Cigány tanuló
Mindkét szülő inaktív	17,8	32
Családi válsághelyzet előfordulása	43,3	36,9
Szülők nem élnek együtt (szülőhiány)	41,7	35,9

A hátrányok összekapcsolódásának részletesebb elemzése azt mutatja, hogy a leggyakrabban együttjáró hátránytényezők a szülők alacsony iskolai végzettsége és az, hogy mindkét szülő inaktív. Három hátránytényező együttes jelenléte esetén ehhez leggyakrabban valamilyen válságjelenség (általában tartós betegség) társul.

A társadalmilag hátrányos helyzetnek az egyes kiemelt mutatók mentén történő jellemzése csak statikus képet ad az érintett csoportokról. Az interjúkból feltáruuló esetek azonban érzékletesen jelzik, hogy a relatíve hátrányos helyzetnek nevezett állapot egy folyamat eredményeként áll elő. E folyamatban az egyes tényezők – objektív környezeti feltételek, illetve a személyiség szerepe – más-más súllyal esnek latba, s e tényezők egymásra hatásában is megjelennek az alapvető társadalmi összefüggések.

Az interjúk módját adták a családi kapcsolatok három generációra kiterjedő áttekintésére. Az esetek egy részében a család jelenlegi kedvezőtlen helyzetének előzményei a nagyszülők körében is nyomon követhetők.

A nagyszülői generáció megjelenésének három tipikus formájával találkoztunk.

Igen gyakori, hogy már a nagyszülők körében is jelen volt egy vagy több hátránytényező, illetve deviancia (például már a nagypapa is ivott, nagyon szegények és iskolázatlanok voltak, nagyon sok gyerek volt, már a nagyszülő is balesetben vagy fiatalon, betegségben halt meg). Ezekben az esetekben tulajdonképpen több generáció óta halmozódott hátrányokról – a negatív és deviáns magatartásminták átadásáról – beszélhetünk.

Legalább ilyen mértékben jellemző a nagyszülők jelenlétének hiánya. A kérdezettek egy része egyáltalán nem ismerte nagyszüleit, vagy mert azok az átlagnál fiatalabb korban haltak meg, vagy azért, mert sok esetben megromlott a viszony a szülők és a nagyszülők között, és "nem is beszélnek egymással".

Több olyan esettel találkozunk az interjúkban, amelyekben a válás vagy a szülők halála miatt a nagyszülők, vagy azok egyike neveli a kérdezettet. Nem egyszer idős, beteges, kisnyugdijas nagymama, vagy egymással megromlott viszonyban élő nagyszülői házaspár neveli az unokáját. A megismert esetekben a nagyszülőkkel élés – a generációs távolságból fakadó eltérő értékek miatt – konfliktusos viszonyt eredményez, vagy ugyanezen ok miatt lényegében nincs személyes kapcsolat az együtt élők között, a nagyszülő csupán az elemi ellátási feladatokra képes (szállást és étkezést biztosít).

A leglényegesebb jellemző azonban az, hogy harmonikus háromgenerációs kapcsolat úgyszólván egyáltalán nem jelenik meg az interjúkban. A családokon belül a hátrányos helyzet kialakulásának folyamata – ha nem is rendezhető tiszta képletekbe – közös jegyeket is mutat.

Az egyik esetben több olyan tényező is jelen van a családban, amelyben szinte kódolva van a jelenlegi helyzet. Ezekben a családokban már a szülők generációjában is öröklött hátránytényezőkről van szó, s a folyamat lényege, hogy nekik sem sikerült megkapaszkodniuk, s most gyerekeikre örökítik át kedvezőtlen helyzetüket. Ezekben a családokban egyáltalán nincs követhető sikerminta. (A tradicionálisan szegény és iskolázatlan szülők egy munkanélküliségtől erősen sújtott térségben aligha találják meg önerejükben a felkapaszkodás lehetőségét.)

A családok másik része esetében a kérdezett szüleinek életútja során következett be valamilyen törés, s megindult a társadalmi lecsúszás folyamata. A család egy hirtelen bekövetkezett váratlan esemény (baleset, munkaképtelenség, esetleg elhalálozás, a kedvezőtlen helyi adottságok, munkanélküliség) miatt került nehéz helyzetbe – s mivel nem rendelkezett a megoldáshoz szükséges erőforrásokkal (anyagi tartalékok, személyes kapcsolatok, mozgósítható vagyon, segítségnyújtásra képes tágabb családi környezet, intézményes támogatás stb.), beindult egy lefelé tartó spirál. Az interjúkból kiderült, hogy e lecsúszási folyamatnak sokszor szerves része a települési lejtőn való lefelé tartó mozgás (pl. nagyvárosból községbe költözés). A megoldhatatlan helyzetre gyakran deviáns magatartásformákkal válaszoló szülő(k) tovább rontják az amúgy is kedvezőtlen körülményeket.

A családokra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy a vizsgált csoporton belül a képzettség szempontjából relatíve kedvezőbb helyzetű szülők esetében valamilyen váratlan helyzet, betegség, baleset – esetleg a szülők önromboló magatartása – indított el olyan folyamatot, amely a család lehetőségeit beszűkítette, s a gyerekek gyenge iskolai teljesítménye miatt a szakiskola, illetve a szakmunkásképzés legalja vált számukra elérhetővé. Az ő esetükben feltételezhetően még jelen vannak az olyan tényezők – társadalmi kapcsolatok, ambíciók, anyagi eszközök a további tanuláshoz –, amelyeknek révén a gyenge képzettséget szerző gyerekek a későbbiekben feljebb kapaszkodhatnak.

A szocializációs folyamat hiányai

Az eddigiekben a hátrányos helyzetet a legalapvetőbb társadalmi összefüggéseiben értelmeztük. Emellett azonban szükségesnek látjuk, hogy a fentiekben tárgyalt jellegzetességeket a szakmatanulást meghatározó szocializációs folyamatként is jellemezzük. Az alábbiakban e folyamat három elemét érintjük: a személyes kötődések lehetőségét, a szakmatanuláshoz, ill. a munka világának megismeréséhez rendelkezésre álló mintákat, s végül azokat a többletterheket, amelyekkel a hátrányos helyzetű gyerekek jelentős részének szembe kell néznie.

A vizsgált gyerekek helyzetét az anyagi feltételek számokban is kifejezhető szűkösségén túl a támaszt jelentő felnőtt kapcsolatok terén is a viszonylagos szűkösség jellemzi. A kedvezőtlen anyagi körülmények között, gyakran felbomlott családokban, csak az egyik szülővel élő, a hagyományos iskolai értékek által nem motivált, sikerélményt alig ismerő gyerekek számára különösen fontos, hogy szűkebb környezetükben milyen személyes kapcsolatokat sikerül kialakítaniuk. Az adatok azonban azt jelzik, hogy a legkedvezőbb helyzetű szakmunkástanulók nem csupán életkörülményeiket, de a családon belüli személyes kapcsolataikat tekintve is jobb helyzetben vannak, mint a többi csoport tagjai. A további sorrend – bár a különbségek igen kis mértékűek – nem követi az eddig kialakult képletet, azaz a szakiskolások két csoportja nagyobb arányban talál bizalmas személyt a családján belül, mint a hátrányos helyzetűnek minősített szakmunkástanulók.

Meg tudod-e beszélni a problémáidat valakivel a családban (%)

	Hátrányos szakmunkás N = 511	Hátrányos szakiskolás N = 243	Normál szakmunkás N = 1767	Szakiskolás N = 530	Cigány tanuló N=103
Nem	22,9	18,9	15,3	20,9	28,2
Igen	75	79,8	83,4	77	68,9
Nincs adat	2,2	1,2	1,3	2,1	2,9

Annak ellenére, hogy a cigány gyerekek családjában a többi csoporthoz képest nem rosszabb a helyzet a családok formai épségét tekintve, és azt is figyelembe véve, hogy ezek a legnépesebb családok, fontos jelzésként értékelhetjük, hogy a kérdezettek ebben a csoportban jelezték a legmagasabb arányban a személyes támasz, ill. a bizalmas személy hiányát: közel kétszer annyian, mint a referenciacsoportnak tekinthető 1994-es szakmunkástanuló-vizsgálat résztvevői.

A korábbi vizsgálatok során tapasztaltakhoz hasonlóan a gyerekek erősebben kötődnek az azonos nemű szülőhöz, de az anyák kitüntetett szerepe ennek ellenére is kimutatható. A személyes kapcsolatok terén is tetten érhetők a szubkulturális különbségek. A cigány nemzetiségű lányok jóval kisebb arányban tekintik bizalmasuknak az apákat, mint a magukat magyarnak valló lányok. Ennél is érdekesebb azonban, hogy a cigány tanulók körében az anyák is kisebb arányban töltik be a bizalmas szerepét. A lányok jóval nagyobb arányban tekintik bizalmasuknak a testvérüket, illetve a tágabb rokonsághoz tartozó személyeket. Ezt a csoportra jellemző jelenséget egy korábbi – a legalacsonyabb iskolai végzettségűek körében végzett – vizsgálat is feltárta.

Bizalmas személyek léte nemzetiség szerint

	Magyar tanuló		Cigány tanuló	
	Fiú	Lány	Fiú	Lány
Kivel beszélhet				
Apa	42,9	15,6	34	6,7
Anya	71,6	83,2	54,7	66,7
Testvér	31	25,7	28,3	46,7
Más rokon	4,6	2,4	5,7	-
Nem rokon	0,7	1,2	3,8	13,3
Összesen	150,8	128,1	126,4	133,3

A kérdezetteknek tehát mintegy ötöde nem talál családján belül bizalmas személyt, s ugyanezeknek a gyerekeknek több mint a fele az iskolában sem talál olyan tanárt, akivel személyes problémáiról beszélhetne. Ez arra utal, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeknek van egy olyan – 12,5 %-ot kitevő – csoportja, amely sem az iskolában, sem otthon nem talál támaszt jelentő felnőttet.

A vizsgált tanulóknak, akiknek számára a jelenlegi szakmatanulás gyakran kényszermegoldás, a sikertelen továbbtanulási kísérletek legvégső állomása, s ritkán motiválja a szakmai érdeklődés (még kevésbé a tanulás iránti elkötelezettség) fontos ösztönzőt jelentene, ha környezetükben látnának olyan mintákat, amelyek a szakmai ismeretek felhasználhatóságát, a szakképzett munkavégzés értelmét érzékelhetővé tennék. Az adatok azt jelzik, hogy többségüknek a foglalkozásként végzett munka, mint minta, a privát szférán belül alapvetően hiányzik.

A szülők igen nagy arányban kívül kerültek a munka világán, munkanélkülivé váltak, vagy egyéb ok miatt inaktívak. A szakmai végzettséget szerzett szülők jelentős része sem hasznosítja ismereteit (amelyek feltehetően nem voltak piacképesek, vagy nem kapcsolódtak személyes érdeklődéshez), s a gyerekek jó részének nincsenek megbízható ismeretei a szülők munkájáról, szakképzettségéről.

Mindezek ellenére a munka mint kényszer hangsúlyosan jelen van a gyerekek életében. A családok kedvezőtlen anyagi helyzetével függ össze, hogy az interjúk tanúsága szerint a gyerekek jelentős hányada 16-17 évesen a tanulás mellett – különböző formákban – rendszeresen dolgozik. A gyerekek által végzett munkák három típusba sorolhatók, s jellemző, hogy egymással össze is kapcsolódnak, azaz az érintett gyerekek többnyire mindhárom formában részt vesznek.

Az átlagnál nagyobb méretű családokban, amelyekben gyakran hiányzik az egyik szülő, a család ellátásával kapcsolatos munkákból a gyerekek a tanulás mellett is kiveszik a részüket (kisebb testvérek ellátása, háztartási munkák).

A családok jelentős arányban folytatnak önellátó élelemtermelést, s a kérdezettek szinte kivétel nélkül úgy nyilatkoztak, hogy a családi munkamegosztás szerint (pl. lányok inkább a kertben, fiúk az állatok körül) besegítenek a háztáji munkába.

A kérdőívben arról kérdeztük a gyerekeket, hogy szoktak-e mindezekon kívül munkát vállalni. A válaszok azt jelzik, hogy a hátrányos helyzetű tanulóakra komoly mértékben számít családjuk, és nem csupán ház körüli kisegítő munkaerőként, hanem jövedelemszerzőként is.

Szokott-e pénzkereső munkát vállalni (összehasonlító adatsor – %-ban)

	Hátrányos szakmunkás	Hátrányos szakiskolás	Normál szakmunkás	Szakiskolás
Nem	38,6	44	50,5	60,4
Igen, a szakmájában	28,6	16,5	21,7	15,7
Igen, a szakmáján kívül	31,9	38,3	18,4	9,8
Egyéb	-	-	8	12,7
Nincs adat	1	1,2	1,3	1,5

A szocializációs folyamat további specifikuma az is, hogy a hátrányos helyzetű gyerekekre hasonló korú társaikhoz képest komoly többletterhek hárulnak. E terhek egy része mérhető, másik része pedig olyan bizonyíthatóan létező pszichés többletterh, amely gyakran az érintettekben sem válik tudatossá.

Az iskola és a lakóhely távolsága miatt egy részük mindennapos ingázás mellett tanulja szakmáját. Ez alapvetően fizikai többletterh, és csökkenti mind a tanulásra, mind az egyéb tevékenységekre fordítható időt.

A házimunka, a családi gazdaságban végzett kisegítő tevékenység és a több-kevesebb rendszerességgel végzett pénzkereső munka széles körben jellemző. E tevékenységek azonban csak igen ritkán kapcsolódnak a szakmatanuláshoz.

A pszichés terhek közé tartozik a szülők egyikének – halál vagy válás miatti – hiánya, a mostohaszülők, vagy a szülők élettársához való alkalmazkodás kényszere. Ez részben konfliktusok forrása, részben pedig felgyorsítja az eltávolodást a családtól, ösztönzi az önálló élet korai megkezdését.

A szülők rendkívül nagyarányú inaktivitása miatt alig akad felnőtt minta a szervezett munka világában való tájékozódásra. Részben ezzel is összefügg a "kallódók" jelentős aránya, akik esetében az iskolai teljesítményt nem motiválják sem jól látható perspektívák, sem a gyerekek jövőjét tudatosan tervező szülők. A kérdezettek szülei érthető módon nem törekszenek arra, hogy gyerekeik az ő útjukat kövessék, s ez lazítja a közöttük lévő kapcsolatot.

A családban jelenlévő negatív minták – köztük a deviáns magatartások – nehezen feldolgozható hatást jelentenek a gyerekek számára. A legerősebben ható minta a szülők kudarca, de a kérdezettek tágabb családi környezetében is túlsúlyban vannak a sikertelen élettörténetek. Az interjúk szerint a gyerekek számára az iskola inkább érzelmi támogatást, toleráns, megértő viszonyulást tud nyújtani, de túl sok esetleges tényező játszik szerepet abban, hogy a gyerek találkozik-e őt támogató felnőttekkel.

Összegzés

Az általunk hátrányos társadalmi helyzetűnek nevezett tanulók körében gyűjtött adatok azt mutatják, hogy a leggyengébb munkaerőpiaci pozícióval rendelkező szakmákat tanuló gyerekek családi háttérét döntően a munkaerőpiacról már kiszorult, illetve az igen alacsony

iskolázottságú szülők adják. E családok körében olyan egyéb tényezők is jelen vannak – sok eltartott, deviáns viselkedésminták, anyagi szűkösség –, amelyek tovább rontják az amúgy is kedvezőtlen indulóhelyzetet.

Az egyes csoportok közötti különbségek egyirányúak, a legkedvezőtlenebb helyzetű gyerekek lényegében minden mérhető mutatót tekintve a rangsor végén állnak. Az ő helyzetük konzisztens módon rossz, a hátrányokat nem ellensúlyozzák előnyök. A gyerekek részben e tényezők hatásának eredményeképpen a szakmatanulás legkevésbé esélyt adó pályáira kerültek.

Mindezek eredményeként a szakiskola, illetve a "hanyagló" szakmunkás szakmákban folyó képzés a szülők kedvezőtlen helyzetét reprodukáló mechanizmus közvetítő csatornájaként működik.

A vizsgált családok jelenlegi helyzete alapján valószínűsíthető, hogy létrejön egy olyan nem elhanyagolható méretű társadalmi csoport, amelyben a keresőkorúaknak két generációja szorul ki a munkaerőpiacról. Azokban az esetekben pedig, ahol a családon belül halmozódni kezd a munkanélküliség, a család képtelen lesz ellátni azt a funkciót, hogy átmenetileg megélhetést és szubjektíve támogató közeget nyújtson a munkaerőpiacról kiszoruló fiatal tagjainak.

TÓT ÉVA

Az adatfelvétel a PHARE "Hátrányos helyzetű fiatalok szakmatanulása" c. projekt keretében készült az Oktatáskutató Intézetben, 1996-ban. Kutatásvezető: Liskó Ilona.

A hátrányos helyzet a társadalom elemzésével foglalkozó szakemberek körében is sokat vitatott fogalom. Nem tekintjük feladatunknak, hogy e vitákban állást foglaljunk, és nem kívánjuk újraértelmezni a fogalmakat. Mivel a hátrányos helyzet kifejezés a szakemberek körében is meghonosodott, és az olvasók számára ismert, szerencsésebbnek tartjuk e kifejezés használatát, amely értelmezésünkben alapvetően az objektív relatív depriváció fogalmának felel meg.

Az egyik a II. Országos Szakmunkástanuló vizsgálat (1994) – melynek kutatásvezetői Liskó Ilona és Csákó Mihály voltak – 1742 fős, a szakképző intézményekben tanulókra országosan reprezentatív mintán készült. A másik az 1995-ben 530 speciális szakiskolába járó tanulóval készített adatfelvétel.

Az összehasonlító táblázatokban szereplő csoportok: hátrányos szakmunkás = az 1996-ban vizsgált hátrányos helyzetű tanulók közül szakmunkásképzőben tanulók; hátrányos szakiskolás = a hátrányos helyzetű tanulók vizsgálatának másik csoportja, a szakiskolai képzésben résztvevők. Normál szakmunkás = az 1994-ben végzett országos reprezentatív szakmunkásvizsgálat tanulóinak adatait jelöli, a szakiskolások (1995) pedig az 1995-ben speciális szakiskolások körében készült vizsgálat adatait.

1971-es adatok szerint az akkor 25-29 éves cigányok 26 %-a végezte el az általános iskola 8 osztályát. 1993-ra ez az arány 77 %-ra nőtt. Az 1993-as vizsgálat szerint a 35-39 éves

korcsoporthoz tartozók 7,4 %-a végzett szakmunkásképzőt. (Kemény István: A romák és az iskola. In: Educatio 1996/2)

Kemény István: A romák és az iskola. In: Educatio 1996/2

Az összehasonlíthatóság érdekében a két fokozat közé eső válaszokat – amelyek a két korábbi vizsgálatban előfordultak – az egész fokozatokhoz soroltuk be, így a 3,5 a 4-es fokozathoz került, a 4,5 az 5-ös fokozathoz, és így tovább.

"A cigány családból származó fiatalok egynegyede (24 %-a) valamelyik testvérét jelölte meg olyan személynek, akihez érzelmi szálak fűzték, és sorrendben csak második helyre került az anya (11 %)..." Laki László: Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon, Bp. 1988. p. 125.